

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

**ВПЛИВ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНИХ ВПРАВ
НА ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ
ДІТЕЙ-ДОШКІЛЬНЯТ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА**

Наукова робота учасниці II етапу
Всеукраїнської студентської олімпіади
зі спеціальності “Соціальна педагогіка”
студентки 3 курсу
спеціальності “Соціальна
педагогіка і практична психологія”
Дейнеги Юлії Олександрівни

Науковий керівник
кандидат пед. наук, доцент
Сабат Надія Володимирівна

Івано-Франківськ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ З РАС	
1.1 Дитина-аутист в сенсорно-пізнавальному просторі.....	6
1.2 Формування та розвиток пізнавальних умінь дитини-аутиста.....	8
Висновки з першого розділу.....	9
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ КОРЕКЦІЙНИХ ВПРАВ НА ПІЗНАВАЛЬНУ АКТИВНІСТЬ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНИКА З РАС	
2.1 Методика і процедура організації емпіричного дослідження.....	10
2.2 Результати емпіричного дослідження.....	13
2.3 Комплексне застосування корекційних технік як ефективна умова реалізації корекційної програми розвитку пізнавальної сфери дитини- аутиста.....	14
Висновки з другого розділу.....	17
ВИСНОВКИ.....	18
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	20
ДОДАТКИ.....	23

ВСТУП

В Україні проблема аутизму набуває все більшої актуальності для сучасної соціально-педагогічної науки і практики. Поширеність розладів спектра аутизму коливається в межах 4-8 випадків на 10 тис. дітей, тобто приблизно 0,04-0,08 % дитячої популяції, а поєднання аутизму з розумовою відсталістю – до 20 на 10 000.

Актуальність проблеми аутизму постає досить гостро в Україні у сфері освіти. Загальна неготовність системи освіти прийняти на себе зобов'язання навчати дітей з аутизмом ускладнюється такими факторами: складністю порушення психічного розвитку, основними ознаками якого є порушення соціальної взаємодії, соціального спілкування, уяви та соціальної практики (так звана тріада аутизму); стереотипна поведінка, що зазвичай тісно пов'язана з тривожністю та гіперчутливістю аутичної дитини; нерівномірність інтелектуального розвитку; відсутністю змісту спеціальної освіти програмного та методичного забезпечення.

Питанням аутизму займалися зарубіжні та вітчизняні вчені Є. Баєнська, С. Барон-Кохен, І. Бех, В. Башина, Л. Виготський, В. Каган, К. Лебединська, А. Леонт'єв, А. Леслі А. Лурія, С. Максименко, С. Морозов, Т. Морозова, Т. Пітерс, А. Ретт, С. Рубінштейн, О. Никольська, О. Савченко, В. Тарсун, У. Фріф, Б. Хагберг, М. Шелемет, Д. Шульженко та інші. За їхніми висновками, в першу чергу страждає емоційна сфера психіки дитини-аутиста, також наявні порушення у формуванні та розвитку пізнавальної сфери. Актуальність проблеми зумовила вибір теми дослідження: «Вплив корекційно-розвивальних вправ на формування пізнавальної сфери дітей-дошкільнят із розладами аутичного спектра».

Об'єкт дослідження: пізнавальні процеси у дітей-аутистів.

Предмет дослідження: диференційовані особливості пізнавальних процесів у дітей дошкільного віку з раннім дитячим аутизмом.

Метою дослідження є вивчення впливу корекційно-розвивальних вправ на пізнавальну сферу дітей, що страждають раннім дитячим аутизмом.

Завданнями дослідження є:

1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми формування і розвитку пізнавальних процесів у дітей з РДА.
2. Вивчення диференційованих особливостей розвитку пізнавальних процесів у дітей дошкільного віку з РДА.
3. Спостереження за формуванням пізнавальної сфери дітей-аутистів у ході експериментального дослідження.
4. Аналіз результатів і розробка психолого-педагогічних рекомендацій щодо розвитку пізнавальної сфери у дітей дошкільного віку, які страждають раннім дитячим аутизмом.

В якості **гіпотези дослідження** виступило наступне припущення: якщо дошкільнята страждають раннім дитячим аутизмом, то застосування відібраних корекційних методик та індивідуальних програм розвитку підвищують їх пізнавальну діяльність, зокрема: пам'ять, увагу, логічне мислення і здатність до узагальнення.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали роботи, які розкривають зміст, цілі, завдання, форми, методи та принципи соціальної реабілітації дітей-аутистів в умовах реабілітаційного центру; теоретичні праці вітчизняних та закордонних дослідників із психології, педагогіки та соціальної педагогіки.

Для вирішення поставлених завдань застосовували наступні **методи дослідження**: теоретичні (аналіз літературних джерел, синтез; систематизація; вивчення і узагальнення педагогічного досвіду); емпіричні (спостереження, анкетування, бесіда, обробка та аналіз отриманих у результаті дослідження даних).

У відповідності з метою, завданнями, гіпотезою дослідження використовувалися наступні **методи і методики**:

- вивчення документації (медичних свідчень, висновків психоневрологічних установ, психолого-педагогічних характеристик і т.д.);
- збір інформації зі слів батьків аутичної дитини (опитувальник для батьків, анкета СНАТ);
- спостереження за поведінкою дитини (карта спостереження).
- методика дослідження розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона
- метод оцінювання проявів дитячого аутизму CARS;
- метод нейропсихологічного дослідження за О. Лурією для визначення рівня психофізичного розвитку

Дане дослідження проводилося на базі ГО «Світанок» м. Івано-Франківська. В ньому брали участь 15 дітей дошкільного віку, що мають діагноз «Ранній дитячий аутизм», та 5 із частковими аутичними проявами.

Наукова новизна полягає у дослідженні розвитку пізнавальної сфери дітей з РДА; в узагальненні позитивного досвіду соціально-педагогічної роботи щодо вирішення їх сучасних проблем; у рекомендаціях щодо покращення роботи спеціалістів та батьків.

Практичне значення отриманих результатів полягає у вивченні впливу корекційних методик та програм індивідуального розвитку на пізнавальну сферу та розробці на їх основі методичних рекомендацій для фахівців та батьків з метою покращення взаємодії дітей із середовищем.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ З РАС

1.1 Дитина-аутист в сенсорно-пізнавальному просторі

Ранній вік у житті дитини є найбільш відповідальним періодом, коли розвиваються моторні функції, орієнтувально-пізнавальна діяльність, мовлення, а також формується особистість. Рання і адекватна допомога дозволяє ефективніше компенсувати порушення психофізичного розвитку, послабити вторинні відхилення або запобігти їх появі.

Задовольнити гостру потребу дітей у самовиявленні може художня діяльність, яка є одним з найулюбленіших занять, джерелом позитивних емоцій і гарного настрою. Правильно організоване творче дозвілля дітей з особливими потребами як у навчальному закладі, так і в сім'ї є стимулом їх гармонійного розвитку, більш тісного позитивного спілкування з дорослими. Позитивні емоції підсилюються, якщо педагог організує практичне застосування дитячих робіт. Знання того, що краща робота може стати прикрасою, подарунком малюкам, експонатом виставки, стимулює дітей виявляти ініціативу, старанність на основі бажання принести користь людям і отримати їх визнання [9, с. 30-31].

Характерним проявом розладів аутичного спектра є те, що діти майже не наслідують за дорослими, не звертають особливої уваги на їх дії. Змусити дитину наслідувати за дорослим неможливо, якщо вона сама не хоче цього роботи і не розуміє, що це означає [19, с. 2-3]. Встановлено, що у більшості дітей з РДА дуже низькі комунікативні здібності, їм важко йти на контакт і соціалізуватися. Гіперактивність у дітей з РДА не пов'язана з рівнем розвитку комунікативних здібностей, вона може бути присутня як у відносно комунікабельних дітей, так і у невербальних аутистів. У всіх дітей з РДА виявляється прагнення до стереотипної ігрової діяльності: маніпулювання предметами, вибудовування їх у ряди, сортування за кольором, формою,

переливання води, пересипання піску, перегортання книг, складання сірників у ряд.

В результаті досліджень науковців виявлено такі особливості розвитку пізнавальної сфери у дітей з РДА:

- увага характеризується недостатністю спільного, і в тому числі психічного, тону, що поєднується з підвищеною сенсорною та емоційною чутливістю, яка обумовлює вкрай низький рівень активної уваги. Спостерігаються грубі порушення цілеспрямованості і довільності уваги (увага стійка буквально протягом декількох хвилин, іноді і секунд) [7, с. 44];

- відчуття і сприйняття – для дітей з РДА притаманні своєрідність у реагуванні на сенсорні подразники. Це виражається в підвищеній сенсорній ранимості;

- пам'ять і уява – в аутичних дітей наявна хороша механічна пам'ять, що створює умови для збереження слідів емоційних переживань. Щодо уяви існують дві протилежні точки зору: згідно з однією з них, діти мають багату уяву, згідно з іншою – уява є дуже химерною;

- мова: у дітей з РДА відзначається своєрідне ставлення до мовної діяльності і одночасно – своєрідність у становленні експресивної сторони мови. Перші активні мовні реакції у вигляді гудіння у аутичних дітей можуть запізнюватися [19, с.1-5];

- мислення – як відзначають О. Нікольська, Є. Баєнська, М. Ліблінг (1990), не слід вести мову про відсутність окремих здібностей при РДА. Такі діти орієнтуються на перцептивно яскраві, а не на функціональні ознаки предметів. Емоційний компонент сприйняття зберігає своє провідне значення при РДА навіть протягом шкільного віку. У підсумку засвоюється лише частина ознак навколишньої дійсності [17, с.43; 2, с.105].

Якщо ж говорити про кожний елемент пізнавальної сфери окремо, то для концентрації уваги хворої на аутизм дитини можуть бути використані звуки, мелодії, блискучі предмети і т.д.

1.2 Формування та розвиток пізнавальних умінь дитини-аутиста

На думку як вітчизняних, так і зарубіжних учених центральне місце в структурі синдрому аутизму займають специфічні особливості пізнавальної діяльності, які обумовлюють виникнення обмежень соціальної взаємодії, труднощів комунікації, стереотипної поведінки [26, с. 18].

Вони чують, відчують і бачать, але когнітивна обробка інформації при аутизмі здійснюється інакше, ніж у нормально розвинених дітей. Сприйняття надходить одночасно з різних чуттєвих каналів інформації та об'єднання цієї інформації в єдине ціле для неї неможливо [24, с. 25-26]. Оскільки окремі частини сприйняття інформації виявляються розділеними, виникають труднощі при виділенні головного, узагальненні, абстрагуванні, встановленні взаємозв'язків, із цим пов'язується конкретність, буквальність у розумінні навколишнього, нездатність переносити особистий досвід у нові ситуації [14, с. 145].

В основі побудови та використання спеціальних завдань по формуванню пізнавальних умінь дітей з аутизмом лежать наступні педагогічні принципи:

- опора на наочно-образне мислення;
- врахування потреб дитини;
- наростання рівня складності;
- посилення практичної спрямованості навчання;
- наступність у навчанні.

Принцип опори на наочно-образне мислення є провідним. При розробці завдань він дозволяє враховувати те, що діти з аутизмом при обробці візуальної інформації мають значні переваги порівняно з обробкою інформації, сприйманням на слух [11, с. 91]. Т. Грендін – жінка, що зуміла подолати аутизм і реалізувати свій творчий і громадський потенціал, як ніхто краще розповідає про залежність людей, які страждають аутизмом, від зорових образів: «Більшість людей так званого «Нормального світу» думають словами, але

вербальний процес мислення чужий для мене. Я весь час думаю в картинах. На програвання відеокасети в моїй уяві потрібен деякий відрізок часу» [29].

Принцип посилення практичної спрямованості навчання передбачає використання в якості стимульного матеріалу, необхідного для формування пізнавальних умінь дітей з аутизмом, звичайних речей повсякденного вжитку (гудзики, прищіпки, стаканчики з-під йогурту, упаковки з-під яєць, клаптики тканини, шнурки, шкарпетки, соломки для пиття, сірникові коробки, пластмасові стаканчики та ін.).

Реалізація завдань корекції особистісного розвитку аутичної дитини можлива за умов урахування закономірностей становлення особистості, її соціальної інтеграції й організації освітнього корекційно-виховного процесу.

Висновки з першого розділу

Центральною особливістю раннього дитячого аутизму (РДА) є наявність порушення не тільки темпів розвитку, але й, в першу чергу, зв'язків між психічними функціями. РДА, типовим прикладом перекрученого розвитку, для нього характерне складне сполучення загального недорозвитку, затриманого, ушкодженого та прискореного розвитку окремих психічних функцій, що веде до виникнення низки якісно нових патологічних утворень .

Корекційний розвиток та виховання має здійснюватися за дотримання таких психолого-педагогічних умов та принципів, як наступності, наочності, поступового зростання рівня складності, врахування потреб дитини, опори на наочно-образне мислення та посилення практичної спрямованості навчання.

Спеціалісти стикаються з великою кількістю проблем у навчанні дітей з розладами аутичного спектра. Для ефективнішої роботи в цьому напрямку необхідно розуміти особливості пізнавального розвитку дітей з аутизмом та, виходячи з цих особливостей, формувати нові знання та навички.

РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ КОРЕКЦІЙНИХ ВПРАВ НА ПІЗНАВАЛЬНУ АКТИВНІСТЬ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНИКА З РАС

2.1 Методика і процедура організації емпіричного дослідження

Метою проведення дослідження є визначення рівня виконання завдань, які містяться у методиках нейропсихологічного дослідження за О. Лурією та шкалі тестів розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона дітьми з аутизмом та проведення психолого-педагогічного експерименту з розвитку пізнавальних здібностей даної категорії дітей. Дослідження проводилося з дітьми 3-8 років з діагнозом аутизм на базі ГО «Світанок», де офіційно провадять навчання дітей з аутизмом. Для дослідження було вибрано 15 дітей з офіційно встановленими діагнозом «спектр аутистичних порушень» та 5 з частковими аутичними проявами.

Під час проведення корекційних занять індивідуальна робота з аутичними дітьми в сім'ї включала в себе такі блоки роботи:

- встановлення емоційного контакту;
- формування позитивного налаштування на контакт зі середовищем;
- усунення негативних впливів зовнішнього середовища;
- визначення здібностей дитини, яка страждає від аутизму;
- застосування корекційних завдань для розвитку пізнавальних процесів.

Процедура обстеження дошкільників з аутизмом проводилася в індивідуальній формі. Діагностичні зустрічі в середньому відбувалися 1 раз на тиждень. Тривалість зустрічі визначалася індивідуальними потребами і можливостями дитини та тривала в середньому 60-90 хв. На підставі процедури досліджень проаналізовані були результати досліджень для вікового періоду від 3 до 8 років.

У проведенні психологічного обстеження аутичних дітей ми опиралися на такі положення:

- схема і підбір діагностичних і психокорекційних методів відповідали нозології захворювання дитини, особливостям її вікових характеристик, специфіці їх провідної діяльності, характерної для кожного вікового періоду;

- проведення психологічного обстеження здійснювалося за запитом або згодою батьків;

- за умови з'ясування проблем, що входять до компетенції іншого спеціаліста (лікаря, логопеда), ми сприяли встановленню контакту батьків з відповідними спеціалістами;

- здійснювалася діагностика не лише слабких, а й сильних сторін дитини.

Багато авторів указують на важливість методу спостереження на початковому етапі проведення психодіагностики (Е. Басенская, М. Ліблінг, О. Нікольская, К. Островська та ін.) [3; 4]. Проведення психологічного обстеження дітей з аутизмом є тривалою процедурою, яка займає, як мінімум від 3 до 5 зустрічей, а інколи й більше. На початковому етапі його проведення виключено виявлення можливостей дитини шляхом цілеспрямованого дослідження: більшість аутичних дітей не йдуть на контакт, не виконують інструкції. В роботі з аутичною дитиною дуже важливо не поспішати і не випереджувати події.

Завданнями першого етапу були:

- аналіз первинних даних, отриманих на основі вивченої документації, бесіди з батьками а також спостереження за дитиною;

- налагодження контакту з батьками та дитиною для проведення поглибленої діагностики.

Етап поглибленої діагностики передбачав:

- визначення рівня розумового розвитку дитини (Шкала тестів розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона);

- визначення рівня розвитку окремих психічних функцій: уваги, мовленнєвих функцій, пам'яті, інтелекту а також рухів і дій (нейропсихологічна діагностика в дошкільному віці) ;

- визначення кількісної оцінки рівня загального розвитку дитини і ступеня виразності певних психологічних порушень сфер психіки характерних для аутизму;

- визначення рівня прояву аутизму (Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму CARS);

- метод нейропсихологічного дослідження за О. Лурією для визначення рівня психофізичного розвитку.

Другий етап є тривалим і займав що найменше дві, три зустрічі. Проведення поглибленої діагностики передбачало налагодження певного контакту з дитиною.

Отримані результати оброблялися статистичними методами. Відповідно, був проведений порівняльний, факторний, дискримінантний та кореляційний аналіз для інтерпретації результатів та отримання об'єктивних висновків.

Етап аналізу отриманих результатів та розробка індивідуальної корекційної програми розвитку дитини включав:

- аналіз отриманих результатів обстеження за кожною методикою;
- цілісна інтерпретація результатів;
- визначення профілю розвитку дитини;
- складання психологічної характеристики дитини;
- спільне обговорення фахівцями результатів поглибленої діагностики, особливостей психічного розвитку дитини;
- визначення можливих варіантів корекційно-розвивальної роботи;
- здійснення прогнозу ефективності використання тієї чи іншої методики;
- визначення прогнозу подальшого розвитку аутичної дитини, передбачуваної динаміки її стану;
- розробка індивідуальної корекційної програми розвитку;
- оцінка соціального партнерства батьків дитини з аутизмом;
- надання рекомендацій, щодо подальшого розвитку дитини;

- визначення короткострокових та довгострокових цілей спільно з батьками;
- спільне прийняття рішень фахівців і батьків щодо подальшого освітнього маршруту дитини.

Програму занять з дитиною дошкільником з РДА з розвитку пізнавальної активності подано в Додатку А.

2.2 Результати емпіричного дослідження

Цікавим виявився факт щодо показників рівня аутизму. Ми досліджували рівень аутизму за методикою CARS – Childhood Autism Rating Scale (Шкала оцінювання дитячого аутизму) Е. Шоплера, Р. Рейхлера, Б. Ренера. В результаті ми отримали такі результати: зі всіх досліджуваних нами дітей 45 % показали низький рівень аутизму, 48 % – середній і 7 % – високий (рис. 2.2.1.).

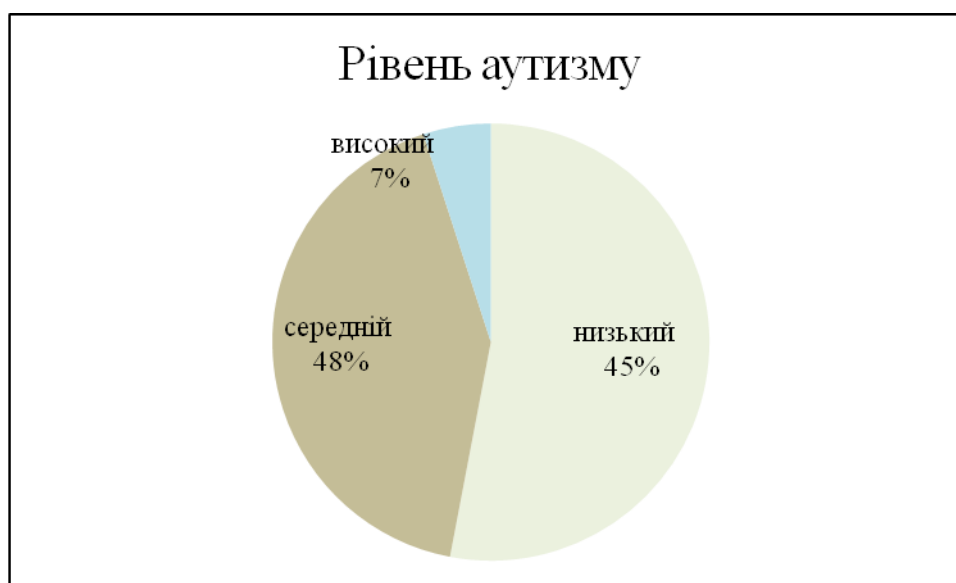

Рис. 2.2.1. Загальні показники рівня аутизму

Також ми провели нейропсихологічне дослідження за методикою О. Лурія й отримали такі результати (Додаток Б):

1. 80 % досліджуваних із діагнозом аутизм показали високий рівень загального розвитку, а 20 % – середній.

2. 60 % дітей з аутизмом показали високий рівень за шкалою дослідження рухів і дій, а 40 % – середній.

3. 50 % дітей з аутизмом показали високий рівень при дослідженні гнозису, 10 % – середній, 40 % – низький.

Порівняльний аналіз дослідження показує, що у дітей з аутизмом погано розвинені такі якості (за методикою CARS): взаємини з людьми, емоційна реакція, використання об'єктів, адаптація до змін, зорова та слухова реакція, боязкість, вербальна комунікація, рівень активності. Ці критерії свідчать про наявність у дітей із аутизмом так званої аутичної тріади. У них порушені емоційна реакція, налагодження соціальних контактів, наявні стереотипні дії.

Таким чином, у разі завдання на зосередження уваги із вибірки 20 аутичних дітей на початку експерименту тільки 5 дітей (25 %) впорались із завданням, тоді як вже по завершенні дослідження показник зріс до 9 дітей (45 %). Приріст значень показника зосередження уваги склав близько 20 %, самостійного виконання завдання – 15 %, включення мовлення у діяльність – 15 %, використання уяви у завданні – 15 %.

Під час нашої роботи з дітьми, які брали участь у дослідженні, вони проявили велику відкритість до взаємодії з нами і в міру розвитку психотерапевтичних стосунків засвоїли нові матеріали і ситуації.

Ми з'ясували, що всі передумови для розвитку особистості аутичної дитини віком від 4 до 6 років потрібно спеціально формувати, працюючи на випередження вторинних, третинних і подальших відхилень

2.3 Комплексне застосування корекційних технік як ефективна умова реалізації корекційної програми розвитку пізнавальної сфери дитини-аутиста

РАС у сучасній корекційній педагогіці розуміється як особливе порушення психічного розвитку, найяскравішим проявом якого є порушення соціальної взаємодії, комунікації з іншими людьми, яке не може бути обґрунтованим лише зниженим рівнем когнітивного розвитку дитини й стереотипністю поведінки, її дій та інтересів [4, с.35].

Корекційні методики і підходи щодо допомоги дітям з розладом аутичного спектра можуть бути різними, залежно від конкретних ситуацій, проте деякі загальні принципи все ж можна виділити:

- взаємодія фахівців та батьків (довіра і взаєморозуміння при достатньому рівні критичності);

- корекція дитячого аутизму на початкових етапах прояву аутичних порушень. Діагноз аутизм дитині не можуть поставити раніше 3-х років, але якщо наявні підозри доцільно віднести дитину до групи ризику і починати діагностичні заняття тривалістю не менше одного-двох місяців;

- при корекційній роботі з дитиною-аутистом необхідно враховувати її вікові особливості. Необхідно дозувати навантаження, пристосовуючи його до внутрішнього світу дитини [8, с.11-29].

Виділяють такі основні правила психолого-педагогічної корекційної роботи:

1. Корекція дитячого аутизму повинна бути комплексною, провідне місце відводиться психолого-педагогічній роботі. Медикаментозне лікування у багатьох випадках доцільно і навіть необхідно, але до призначення різних препаратів (особливо стимулюючого характеру) потрібно підходити дуже обережно.

2. Аутичним дітям важко пристосовуватися до постійно мінливих умов. Тому організаційні особливості в закладі, який відвідує така дитина, і будинки повинні бути однаковими або принаймні близькими

3. Корекційна робота залишається необхідною протягом багатьох років, але особливо інтенсивна вона повинна бути на початкових етапах, в дошкільному та молодшому шкільному віці, причому саме в цей період основне навантаження доводиться не на фахівців, а на батьків.

4. Робота з аутичною дитиною повинна проходити в достатньому обсязі. Це насамперед стосується структурування простору (чіткий зв'язок певних

видів діяльності з відповідними ділянками навчальних приміщень) і часу (через систему відповідних за обсягом і формою розкладів).

5. Корекційна робота, особливо на початкових етапах, будується на основі індивідуально розробленої програми, тому формальне перенесення чужого досвіду неприпустиме, його потрібно використовувати з обережністю і творчо [6].

Засоби допомоги аутичній дитині повинні бути спрямовані на постійне підтримання психофізичного тону та зняття емоційної напруги, психологічну допомогу в розвитку афективної сфери, комунікативних навичок [3, с. 57].

О. Лютова, Г. Моніна пропонують проводити корекційну роботу пізнавальної сфери за такими основними напрямками:

1. Розвиток відчуттів і сприйняття, зорово-моторної координації.
2. Розвиток навичок самообслуговування.
3. Розвиток мовлення та комунікативних здібностей [1, с. 128].

Одним із завдань розробки змісту корекційного виховання є створення спеціальних програм, які б відповідали віковим особливостям психічного розвитку дитини та забезпечували формування механізмів соціальної та психолого-педагогічної взаємодії дитини з оточуючим середовищем, тобто пізнання навколишньої дійсності. Підбір корекційних програм відповідно до віку і ступеня тяжкості розладу в дитини аутиста наведено нами в додатку В.

Запорука успіху в роботі з аутичними дітьми – гнучкість поведінки, вміння вчасно зорієнтуватися та перебудувати заняття. Рекомендації з розвитку пізнавальних процесів у дошкільнят з РДА подано нами в додатку Г.

Отже, зміст корекційно-розвивальної роботи в пізнавальній сфері повинні опиратись на основні принципи, методи та форми реалізації, що опираються на індивідуальні особливості дітей аутистів, їх когнітивні можливості та інші особливості, що сприяють успішній реалізації програми розвитку.

Висновки з другого розділу

Проведене дослідження корекційно-педагогічної роботи з розвитку пізнавальної сфери аутичних дітей на базі ГО «Світанок» дає змогу сформулювати такі висновки:

1. Аутичний розлад, або аутизм, є важливою формою патології розвитку, що характеризується порушеннями соціальних, комунікативних і мовленнєвих функцій, а також наявністю нетипових інтересів і форм поведінки. Аутизм впливає на всі види взаємодії дитини з навколишнім світом.

2. Існує велика кількість терапевтичних і корекційних технологій, методів, засобів у контексті психолого-педагогічного впливу на розвиток дітей з аутизмом. Найбільшу продуктивність для аутичних дітей мають заняття у мікрогрупах.

3. Результати здійсненої корекційно-педагогічної роботи з аутичними дітьми в умовах дому та ГО «Світанок» дозволили дійти висновку про позитивні результати, які виявились у встановленні більш тісного емоційного контакту між аутичною дитиною і батьками тощо.

ВИСНОВКИ

Рання діагностика та відповідні навчальні програми дуже важливі для дітей, які страждають на аутизм. Метою проведення нашого дослідження є визначення рівня виконання завдань, які містяться у методиках нейропсихологічного дослідження за О. Лурією та шкалі тестів розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона дітьми з аутизмом та проведення психолого-педагогічного експерименту з розвитку пізнавальних здібностей даної категорії дітей. Ми вважаємо, що отриманий результат дасть змогу в подальшій діагностиці дітей з аутизмом диференціювати їх від дітей, хворих на інші психічні відхилення.

Нами охарактеризовано сутність і зміст дітей-аутистів; розкрито особливості РАД; проведено емпіричне дослідження з метою вивчення особливостей аутичних дітей ; обґрунтовано умови ефективного виховання. Дослідження проводилося з дітьми 3-8 років з діагнозом аутизм на базі ГО «Світанок» (м. Івано-Франківськ), де офіційно проводять навчання дітей з аутизмом. Для дослідження було вибрано 15 дітей з офіційно встановленими діагнозом «спектр аутистичних порушень» та 5 з частковими аутичними проявами. Процедура обстеження дошкільників з аутизмом проводилася в індивідуальній формі. Діагностичні зустрічі в середньому відбувалися 1 раз на тиждень. Тривалість зустрічі визначалася індивідуальними потребами і можливостями дитини та тривала в середньому 60-90 хв. На підставі процедури були проаналізовані результати досліджень для вікового періоду від 3 до 8 років.

У проведенні психологічного обстеження аутичних дітей ми опиралися на такі положення:

- схема і підбір діагностичних і психокорекційних методів відповідали нозології захворювання дитини, особливостям її вікових характеристик, специфіці їх провідної діяльності, характерної для кожного вікового періоду;

- проведення психологічного обстеження здійснювалося за запитом або згодою батьків;
- за умови з'ясування проблем, що входять до компетенції іншого спеціаліста (лікаря, логопеда), психолог сприяв установленню контакту батьків з відповідними спеціалістами;
- здійснювалася діагностика не лише слабких, а й сильних сторін дитини;
- перевірку отриманих даних підтверджено додатковими методами.

Ми провели дослідження за допомогою таких частин методики: орієнтування, адекватність, критичність, коректурна проба, проба на координацію, проба на умовну реакцію вибору, проба на копіювання простих фігур, проба на предметний та акустичний гнозис, проба на впізнавання просторово орієнтованих простих фігур та проба на впізнавання емоцій. Передбачалося, що це дослідження дасть змогу визначити особливості когнітивного розвитку дітей з аутизмом, що, своєю чергою, сприятиме покращенню складання корекційних та реабілітаційних програм.

Отримані результати оброблялися статистичними методами. Відповідно, був проведений порівняльний, факторний, дискримінантний та кореляційний аналіз для інтерпретації результатів та отримання об'єктивних висновків.

На основі отриманих даних, як первинної так і поглибленої діагностики, ми визначили рівень розвитку дітей, рівень розумового розвитку, виразності певних психологічних порушень сфер психіки, характерних для аутизму, а також рівень прояву аутичних порушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багрій Я. Т. Дитячий аутизм: монографія / Я. Т. Багрій. – К. : УкрІНТЕІ, 2009. – 200 с.
2. Баенская Е. Р. Психологическая помощь при нарушениях раннего эмоционального развития: метод, пособ. / Е. Р. Баенская, М. М. Либлинг. – М. : Теревинф, 2007. – 234 с.
3. Башина В. М. Ранний детский аутизм / М. В. Башина. - М. : Альманах «Исцеление»,1993. – 36–48с.
4. Башина В. М. Организация специализированной помощи при раннем детском аутизме: методические рекомендации / В. М. Башина, И. А. Козлова, В. С. Ястребов. – М. : АРКТИ, 1998. – 250с.
5. Башаєва Т. В. Розвиток сприйняття у дітей / Т. В. Башаєва. – М. : Теревинф, 2006. – 175 с.
6. Беленька Г. І. На шляху до подолання раннього дитячого аутизму / Г. І. Беленька.– К., 2000. – 154 с. – (Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. зб.).
7. Бычкова С. С. Формирование умения общения со сверстниками у старших дошкольников / С. С. Бычкова. – М. : АРКТИ, 2002. – 96 с.
8. Блейлер Е. Аутистическое мышление / Е. Блейлер. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 125 с. – (Хрестоматия по общей психологи).
9. Дефектология. Словарь-справочник: Учебное пособие / под ред. Пузанова Б. П. – М. : Сфера, 2005. – 208 с.
10. Гордеева А. В. Реабилитационная педагогика / А. В. Гордеева. – М.: Акад. проект, Королев. Парадигма, 2005. – 320 с. – (учеб. пособие для студентов педагогических вузов и колледжей).
11. Карсон Р. Анормальная психология / Р. Карсон, Дж. Батчер.- СПб. : Питер, 2004 –215 с. – (11-е издание).
12. Лебединська К. С. Дефектологічні проблеми раннього дитячого аутизму / К. С. Лебединська, О. С. Нікольська. – 2007. – 10–16с.

13. Лебединська К. С. Діагностика раннього дитячого аутизму. Початкові прояви. / К. С. Лебединська, О. С. Нікольська. – М. : Освіта, 1991. – 96 с.
14. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии./ И. И. Мамайчук.– СПб. : Речь, 2006. – 400 с.
15. Марінушкіна О. Є. Порадник практичного психолога / О. Є. Марінушкіна, Ю. О. Замазій. – Х. : Основа, 2007.–156 с.
16. Морозова С. С. Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах / С. С. Морозова. – М. : Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 176 с. – (пособие для учителя – дефектолога).
17. Начальный этап коррекционной работы с аутичным ребенком: знакомство, установление контакта / Аутизм и нарушения развития. – 2004. – 17–22с.
18. Ньюмен С. Игры и занятия с особым ребенком / С. Ньюмен. – М. : Теревинф, 2007. – 240 с.
19. Обычные семьи, особые дети / пер. с англ. М. Селигман, Р. Дарлинг.– М. : Теревинф, 2007. – 368 с.
20. Островська К. О. Аутизм: проблеми психологічної допомоги / К. О. Островська. – Л: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 110 с. – (навч. посіб).
21. Питерс Т. Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию: Книга для педагогов-дефектологов / пер. с англ. М. М. Щербаковой; под научн. руков. Л. М. Шипицыной; Д. Н. Исаева.– М. : Гуманит.-изд.центр ВЛАДОС, 2002.– 240 с.
22. Сайфутдинова Л. Р. Оценка уровня развития адаптации ребенка с помощью шкалы Вайнленд / Л. Р. Сайфутдинова, М. А. Сударикова. - Школа здоровья, 2004. - 10–15с.
23. Синьов В. М. Нова стратегія розвитку корекційної педагогіки / В. М. Синьов, А. Г. Шевцов. – 2004. – 6–11с.

24. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму / Т. В. Скрипник. – К. : Фенікс, 2010.– 388 с.
25. Структуроване навчання при роботі з дітьми-аутистами. Електронний ресурс / режим доступу: <http://www.autism.in.ua/uk/publikatsii/stattii>
26. Тарасун В. В. Етапи формування когнітивних стратегій поведінки дітей з аутизмом / В. В. Тарасун. – 2005. - 8–10с.
27. Шеремет М. К. Проблеми та перспективи спеціальної освіти / В. І. Співака. – К.-П. : 2007, – 101–103с.(/ Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: Серія соціально-педагогічна. Випуск УІІ).
28. Шульженко Д. І. Корекційний розвиток аутичної дитини Д. І. Шульженко, Н. С. Андрєєва. – К. : 2011. – 344 с. (книга для батьків та педагогів).
29. American Psychiatric Association: Diagnostic and statistical manual of mental disorder / Washington: American Psychiatric Association, 1987. –.120–142р.
30. Akhutina T. Luria and development neuropsychology // T. Akhutina N. Pylaeva,A. Vygotsky. – Psychology in Russia: State of the Art, 2011.– 155–175р.
31. Social and communication development in autism spectrum disorders: early identification, diagnosis and intervention / edited by T. Charman, W. Stone. – New York :The Guilford Press, 2006. – 348р.
32. Provost B. A comparison of motor delays in young children autism spectrum disorder, developmental delay and developmental concerns /B. Provost, B. Lopez, S. Heimerl – Journal of Autism and Development Disorders, 2006.

**ВПЛИВ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНИХ ВПРАВ
НА ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ
ДІТЕЙ-ДОШКІЛЬНЯТ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА**

ДОДАТКИ

Додаток А. Програма занять з дитиною дошкільником з РДА з розвитку пізнавальної активності

Заняття №1. Поєднання предметів

Навчальна мета: поєднання предметів з однаковими функціями.

Завдання: сортувати предмети за їх призначенням.

Матеріал: 2 або 3 коробки середньої величини, 2 або 3 групи предметів однакового призначення (наприклад, група-1: ложка, виделка, тарілка; група-2: шкарпетка, сорочка, штани).

Береться з кожної групи по одному предмету і кладеться в особливу коробку; дивляться, щоб дитина це бачила. Доросла людина називає кожен предмет, коли кладе його в коробку, і коротко описує його призначення. Потім дитині дають решту предметів один за одним, щоб вона опускала їх у відповідну коробку. Підніміть, наприклад, шкарпетку і скажіть: «Дивися, шкарпетка - вдягнути!» - і покладіть її у коробку. Потім підніміть ложку і скажіть: «Дивися, ложка - їсти!» - і покладіть її в іншу коробку. Потім покажіть тарілку і скажіть: «Дивися, тарілка – поклади її в коробку!». Якщо дитина намагається покласти тарілку не в ту коробку, то затримайте її руку зі словами: «Тарілка - щоб їсти!» - і підведіть руку до потрібної коробки. Якщо дитина без допомоги знаходить потрібну коробку, то підтвердіть це словами: «Правильно, тарілка – щоб їсти!» - і похваліть її. Поступово збільшують кількість предметів. Якщо дитина краще розуміє завдання, то додають третю групу предметів.

Заняття №2. Передача короткого повідомлення

Навчальна мета: поліпшення розмовних навиків, тренування пам'яті, розширення соціальних здібностей.

Завдання: запам'ятати коротке повідомлення (що складається з 4-6 слів) і передати його іншій особі.

Потрібно сісти з дитиною в кімнаті і попросити кого-небудь затриматися в іншій кімнаті. Потім підвести дитину до дверей сусідньої кімнати з тим, щоб

вона бачила, хто там знаходиться. Перш ніж почнетесь вправа, потрібно з помічником обговорити ряд повідомлень, які дитина повинна передати, щоб можна було перевірити, чи правильно вона їх передає. Потім дається дитині коротке доручення з проханням передати його іншій особі. Скажіть, наприклад: «(ім'я дитини), скажи папі, щоб він вставав!». Якщо вона не відразу біжить, щоб передати це повідомлення, то потрібно направити її в потрібному напрямку і повторити доручення. Якщо вона підійде до другої особи, але повідомлення не передасть, інша людина повинна допомогти запитанням: «Що сказала мама?». Якщо дитина зволікає, то вона повинна отримати наступну вказівку із питанням: «Встати?». Якщо дитина правильно передасть повідомлення, то її потрібно похвалити і дати подібне доручення, яке вона повинна передати Вам. Виконується це тим самим способом. Спочатку дитина повинна передати лише два повідомлення.

Заняття №3. Відповідь на питання: «або ... або»

Навчальна мета: розвиток виражальних можливостей мовлення, самостійне здійснення вибору.

Завдання: зробити вибір із двох даних конкретних альтернатив і виразити вибір словами.

Матеріал: речі домашнього ужитку, позначення яких знайоме дитині і з якими вона любить грати.

Беруть два предмети (наприклад, книги). По черзі покажіть на кожен книгу і запитайте: «Ти хотів(ла) би цю або ту?». Потрібно спонукати дитину до якої-небудь мовної реакції, коли ставите її перед вибором. Виконувати цю вправу можна з їжею, іграшками та іншими речами, які пробуджують інтерес дитини. Коли дитина звикне відповідати на питання з «або» вимагайте від неї точніших відповідей, які містять позначення предметів, категорій або кольору.

Заняття 4. Гра у «статуї»

Навчальна мета: імітація різних положень тіла.

Матеріал: фотографії (картинки) людей, що перебувають у різних позах.

Дитині показують фотографію людини, на якій вона зображена в простій позі. Дорослий сам приймає цю позу і допомагає їй зробити те ж саме. Якщо це можливо то інша людина допомагає дитині привести руки і ноги у відповідну позицію, а вона в цей час дивиться на дорослого як на модель. Заняття починаються з простих вправ, виконуючи які дитина не зможе втратити рівновагу. Коли дитина краще опанує своє тіло, їй можна показувати важчі вправи.

Заняття №5. Швидке одягання

Навчальна мета: самостійно і швидко одягнутися.

Завдання: зупинити вранці будильник і самостійно одягнутися за певний час.

Матеріал: будильник.

Перш ніж дитина ляже спати, потрібно приготувати з нею одяг, який вона повинна одягнути вранці. Покладіть одяг на місце, де дитина може його легко знайти. Покажіть їй будильник і поясніть, що тепер у неї свій будильник, як у мами і папи. Покажіть, як потрібно натискувати кнопку дзвінка. Хай кілька разів дитина потренується. На наступний ранок допоможіть їй встати по дзвінку будильника і зупинити його, перш ніж перейти до одягання. Якщо Ви впевнені, що дитина знає, як зупинити будильник, ознайомте її з великою стрілкою. Скажіть їй, що вона отримає великий сюрприз, якщо встигне одягнутися до того, як стрілка досягне позначеного місця на циферблаті. Відміть це місце на циферблаті, щоб вона добре бачила, коли вийде час. Будьте готові допомогти їй.

Поступово дитина розуміє, що текст має значення, котре можна «розшифрувати», і що це значення залишається одним і тим самим, дізнається по різні предмети тощо. Спочатку дитину цікавлять книги з картинками; вона починає показувати на відповідні ілюстрації і слухати читання коротких текстів, котрі їх супроводжують. Зрозумівши значення картинок, вона розуміє, що і текст має значення, його можна прочитати та зрозуміти.

**Додаток Б. Результати дискримінантного аналізу параметрів
аутичних дітей**

	Класифікація функцій
	РСА Р=.47
Методика О. Лурія	
Адекватність	0.14
Критичність	0.69
Коректурна проба	2.21
Використання предметів	0.62
Методика CARS	
Загальне враження	11.4
Соціальна взаємодія	34.8
Наслідування	-24.2
Емоційна реакція	5.1
Використання предметів	-36.4
Адаптація до змін	47.0
Тривожність	-14.8
Вербальна комунікація	14.8
Невербальна комунікація	22.8
Рівень активності	25.7
Інтелектуальний розвиток	-6.3

Додаток В. Підбір корекційних програм відповідно до віку і ступеня тяжкості розладу в дитини аутиста

Критерій	Консультативно-дистанційна форма навчання	«Дошкільне навчання»	«Підтримуюча корекція»
Вік	3-14 років	2-7 років	7-14 років
Ступінь тяжкості порушення	Тяжка ступінь аутичного розладу	Помірна і легка ступінь аутичного розладу	Помірна і легка ступінь аутистичного розладу
Методи, корекційно-навчальні програми	Програма ТЕАССН,	Програма ТЕАССН;	Програма навчання дітей з синдромом Дитячого аутизму розуміння іншої людини.
	Програма з навчання спонтанної комунікац. аутичних дітей;	Програма навчання спонтанній комунікації аутичних дітей;	Програма «Орієнтація в соціальному світі»
	Програма модифікації поведінки;	Програма модифікації поведінки	
	Метод РС (полегшеної комунікації);	Програма «Навчи мене говорити»;	
	Програма з навчання та соціальної адаптації дітей з важкими формами аутизму.	Програма навчання дітей з синдромом Дитячого аутизму розуміння іншої людини.	
		Програма «Орієнтація в соціальному світі»	
Періодичність відвідування	1-2 рази на місяць	2-4 рази в тиждень	1-2 рази в тиждень

Додаток Г. Психолого-педагогічні рекомендації з розвитку пізнавальних процесів у дошкільнят з РДА

Основою успішного подолання аутизму, є виконання в домашніх умовах та в умовах спеціальних центрів індивідуальної програми реабілітації та корекції хворої дитини [22, с.21].

При правильному, наполегливому підході до виконання лікувальної (реабілітаційної) програми діти, хворі на аутизм, показують відмінні результати і можуть значною мірою відновлюватися, адаптуватися до нормального життя. Нерідко вони володіють даром або талантом у якійсь області мистецтва або знання [15, с.10].

Особливо важливе значення у вихованні аутичної дитини має організація її цілеспрямованої поведінки шляхом чіткого розпорядку дня, формування стереотипної поведінки в певних ситуаціях [13, с.10-16].

Оскільки порушення аутичного спектра є наскрізними, то позитивний вплив на розвиток дитини має відбуватися комплексно. Тому, тісне спілкування, постійні розмови з дитиною, пояснення всього, що відбувається, розвиває пізнавальні та емоційно-чуттєві якості маленької людини, і з часом він навчиться спілкуватися з близькими, висловлювати свої почуття і емоції за допомогою слів.

Перш за все батьки повинні створити дитині емоційно-психологічний комфорт, а також почуття впевненості в собі і захищеності. Наступним кроком буде поступовий перехід до навчання новим навичкам і формам поведінки.

Батькам потрібно зрозуміти, що дитині дуже складно жити в цьому світі і тому їм необхідно навчитися за малюком спостерігати, інтерпретуючи вголос кожне його слово і кожен жест.

Проблеми аутичної дитини потрібно вирішувати поступово, ставлячи перед собою найближчі цілі: допомогти позбутися страхів; навчитися реагувати на спалахи агресії і самоагресії; підключити дитину до загальних занять.

Оскільки аутистам важко розрізняти по міміці емоції інших людей, не кажучи вже про свої власні, потрібно підбирати для перегляду мультфільми з героями, у яких зрозуміла міміка. Так, багато аутичних дітей «дружать» з паровозиком Томом, героєм мультфільмів і іграшкою

Дуже корисно вигадувати історії, в яких діють позитивні і негативні герої. Це допоможе дитині на підсвідомому рівні засвоювати, що таке добре і що таке погано.

Важливо пам'ятати, що в складних випадках корекційно-розвиваючі заняття повинні бути досить інтенсивні і тривалі. Вибір конкретних методів і визначення навантаження лежить на батьках і педагогах. Для задоволення освітніх потреб дітей із аутистичним спектром порушень необхідно приділити значення корекції уваги дитини-аутиста (як важливого елемента пізнавальної діяльності).

У процесі роботи в поведінці дитини з аутизмом виявляються стимули, на які необхідно спиратися в ході корекційної роботи. Наприклад, якщо дитині подобається рвати і м'яти папір, то можна спробувати переорієнтувати його на аплікацію методом обривання. Аутичним дітям найбільш доступні пальчикові ігри, релаксаційні вправи, пісочна і музична терапія, ігри з водою.

Основним орієнтиром розвитку дитини з аутизмом має бути різноманітне, емоційно насичене спілкування з нею рідних людей. Батьки мають розмовляти з нею більше, ніж зі здоровою дитиною.

Слід пам'ятати про п'ять «не»:

- 1) Не говорити голосно.
- 2) Не робити різких рухів.
- 3) Не дивитись пильно в очі дитині.
- 4) Не звертатись прямо до дитини.
- 5) Не бути занадто активним і нав'язливим [12, С.3-6].

Конкретні корекційні методики, які використовувались фахівцем у роботі з дітьми, мають високу ефективність і можуть використовувати батьки самостійно без допомоги фахівця і спеціальних знань:

1. Заняття з картками. Для занять знадобляться картки, для початку не більше 5. На них можуть бути зображені предмети або люди, що виконують певні дії. Ці картки можна використовувати і для пояснення порядку дій. Наприклад, підготовка до сну розбивається на кілька дій, і на кожен дію заготовлюється картка. Тільки чітко назва дій і нічого більше. Такі картки повинні бути на всі дії «гуляти», «їсти», «читати», «малювати».

2. Діти з аутизмом зазвичай бояться води. Необхідно пропонувати йому гри з водою, але починати заняття потрібно поступово, наприклад, з мокрому піску, насипаного у відро. Поступово, пісок повинен стає все більш мокрим.

3. Дуже важливо розвивати тактильне сприйняття. Для цього можна взяти невелику коробку, заповнити її будь-якою крупою або піском і всередину заховати камінчики або великі гудзики, для початку 2-3, не більше. Дитина повинна їх знайти і дістати, поступово кількість камінчиків можна збільшувати до 10-15.

4. Вправа на розвиток координації: необхідно взяти 2 чашки, наповнити одну з них водою і попросити дитину переливати воду з однієї чашки в іншу.

5. Ліплення - одна з найважливіших корекційних методик: одночасно буде розвиватися і моторика, та сенсорна чутливість. Для ліплення можна використовувати масу для моделювання або звичайний пластилін.

6. Нанизування бісеру або бус. Почати краще з великих кіл, вирізних з картону, у міру розвитку навички можна переходити до більш дрібним деталям, аж до бусинок.

7. Пазли. Можна купити готові пазли, з дуже великими частинами, а можна зробити їх, намалювавши велику картинку і розрізавши її на кілька частин, для початку на 3-4, з часом, кількість частин пазла необхідно збільшувати.

Потрібно іти від простих вправ, до більш складних, для початку використовувати ті завдання, з якими дитина точно впорається, це допоможе йому повірити в себе.

І найголовніше правило - таку дитину необхідно приймати такою, якою вона є, не порівнюючи з іншими дітьми. Вона не краще і не гірше їх, вона просто інша.

Допомога дітям з розладами спектру аутизму – це довготривалий процес. Тому загальна філософія допомоги полягає у тому, що, з одного боку, ми маємо допомогти дитині розуміти світ, «подати» інформацію у такий спосіб, щоб вона навчилася розуміти, як у цьому світі жити, як з ним взаємодіяти – і зрештою розвиватися, реалізовувати в ньому свій потенціал, будувати стосунки [23, с.132]. Це і є завданням різноманітних педагогічних, логопедичних, психологічних методик та втручань, спрямованих на те, щоб учити дитину розуміти світ, спілкуватися, взаємодіяти тощо [20, с.25-26].